

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 338.246.8(477)

Дудник В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІСЛЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті на основі архівних матеріалів розглядається історія діяльності підприємств промислової кооперації, які у період панування радянської влади в Україні зуміли зберегти традиції народно-прикладного мистецтва у побутовій культурі українців, працюючи на умовах господарського госпрозрахунку та кооперування виробництва і збуту власної продукції. Важливим аспектом дослідження стали соціально-політичні умови діяльності українських кооперативів та артілей, які вирішували проблеми забезпечення населення предметами першої необхідності, допомагаючи пересічним громадянам вижити в умовах повоєнної розрухи. Основний висновок статті полягає у констатації факту про формування та підтримку національного світобачення українців невеликими кооперативними об'єднаннями навіть у складних умовах панування тоталітарного режиму.

Ключові слова: Друга світова війна, відбудова, промислова кооперація, художні промисли, народно-прикладне мистецтво.

Українське суспільство переживає сьогодні надзвичайно важливі процеси, провідними з яких є національне відродження та інтеграція у світовий і європейський простори, серед пріоритетів – людський вимір усіх сфер життєдіяльності, що в науці, зокрема історичній, має реалізовуватися через правдиве й об'єктивне висвітлення подій та процесів на різних історичних етапах. В історії розвитку народного мистецтва 1920–1940-х рр., яке часто охоплювала мережа артілей художніх промислів, можна знайти парадоксальні за своїм змістом події, що залишилися непоміченими для дослідників. Заідеологізовані процеси, підпорядковані партійним чиновникам, виразно відображали подвійні стандарти моралі радянської епохи.

Набуває актуальності історичне дослідження національно-культурного та духовного життя українців, ґрунтовне вивчення його стану у довоєнні часи та ролі у вирішенні проблем повоєнної відбудови.

Народно-ужиткове та образотворче мистецтво українського народу вивчалось протягом останніх двох століть. Дослідження, присвячені мистецькій спадщині [10], поряд із теоретичними питан-

нями історії мистецтва [2] розглядали проблеми теорії та практики декоративно-прикладного мистецтва України [12], а також його взаємозв'язку з вирішенням проблем побутового життя українського населення у складних соціально-політичних умовах функціонування радянської влади [4–6]. Вперше українське народне мистецтво розглянуто як об'єкт тиску радянського тоталітарного режиму, що руйнував усталені віками закони його розвитку та функціонування, нищив духовно-моральні цінності та національні традиції [8]. Досі не проводилося систематичного аналізу і ґрунтовного вивчення роботи художньо-промислових артілей довоєнного та повоєнного періодів, не опубліковано жодної монографії про їх роль у відбудові після громадянської та Другої світової війн, хоча саме вони першими почали вирішувати проблему дефіциту предметів широкого споживання у спустошених містах і селах. Науково-теоретичний аспект дослідження діяльності художніх народних промислів має вагоме економіко-виробниче значення.

З цього погляду набуває актуальності вивчення роботи художньо-промислових підприємств після

Другої світової війни, коли кинуте на поталу населення республіки змушене було вирішувати проблеми матеріального забезпечення власного побуту та приватного життя.

Метою дослідження є аналіз діяльності Української ради художньо-промислових організацій та ролі її підприємств у вирішенні проблем повоєнної відбудови.

У статті застосовані такі методи дослідження, як хронологічний (для визначення послідовності подій у процесах змін політики радянської влади щодо розвитку народно-ужиткового мистецтва українців), статистичний (для встановлення динаміки основних показників розвитку художньо-промислових підприємств), порівняння та узагальнення даних (для окреслення проблем і тенденцій розвитку зазначених підприємств). Інформаційною базою дослідження стали праці вітчизняних науковців радянської епохи, публіцистичні матеріали повоєнного періоду та документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Історія організованого художнього промислу в Україні починалася в кінці XIX ст., коли губернські земства заснували мережу навчально-показових пунктів і майстерень, які займалися вишиванням, гончарством, лозоплетінням тощо.

У період нової економічної політики колись розрізнені кустарі-ремісники почали створювати невеликі артільні осередки, які виготовляли або ремонтували побутові речі для населення. У Східній Україні первістками стали мариупольська «Приазовська кістка», котра виготовляла гудзики, гребінці, пряжки і запонки з кістки і рогу, та артіль строчевитих виробів у Сталіно, яка виробляла скатерки, серветки, жіночі блузи [7, с. 122].

У Центральній Україні (в Кременчуці) у 1925 р. створили артіль «Коопвишивка», через два роки у Полтаві – артіль ім. Л. Українки. Кооператори виготовляли чоловічі сорочки, жіночі блузи, скатерки, серветки, доріжки. А вироби Клембівської артілі на Першій українській виставці прикладного й образотворчого мистецтва у Москві у 1936 р. були відзначені дипломами, самим вишивальницям присвоїли звання майстрів народної творчості [14, с. 127].

У 1936 р. було засновано Українську раду художньо-промислових організацій Української ради промислової кооперації, яка на наступний рік вийшла на міжнародну арену, представляючи вітчизняне народно-прикладне мистецтво на Всесвітній виставці у Парижі. Напередодні Другої світової війни рада нараховувала 119 художніх

артілей, випуск продукції яких сягав 71 млн крб. у цінах 1932 р. [20, арк. 2 зв.].

У тяжкі повоєнні роки відроджувалися колишні і створювалися нові майстерні й артілі. У широких масштабах організовувалася робота численних цехів, майстерень та артілей, покликаних ліквідувати дефіцит товарів масового попиту. Адаже в цей час всі фабрики і заводи головним чином задовольняли потреби фронту, промисловості та будівництва. Загальний естетичний рівень виробів культурно-побутового призначення був тоді дуже низьким. Давалася взнаки відсутність кваліфікованих кадрів, нестача якісних матеріалів, робота за старими зразками, недосконалість технології та ін. [7, с. 122].

Українська рада художньо-промислових організацій відновила свою роботу згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 22 лютого 1944 р. [15, арк. 1] Основне завдання ради визначав її статут, прийнятий у серпні 1944 р. (керівництво організаційною, виробничою, оперативною, політико-виховною та культурно-масовою роботою з виготовлення художньої вишивки, килимів, тканин, виробів із дерева та кераміки) [21, арк. 1]. З метою оперативного керівництва артілями художніх промислів та кооперування народних майстрів рада організувала Полтавську обласну та Київську, Кролевецьку, Станіславську і Харківську міжобласні художньо-промислові ради, до яких у 1946–1948 рр. приєдналися ще дві – Вінницька та Закарпатська [16, арк. 2, 12, 15, 21, 38]. Після кількох років діяльності Київська художньо-експериментальна майстерня [17, арк. 4] у 1948 р. була розширена і перетворена на лабораторію [24, арк. 11]. Для забезпечення кваліфікованими кадрами системи художньо-промислової кооперації відкрили школи майстрів народного мистецтва в Дегтярівці та Решетилівці [19, арк. 63; 22, арк. 83]. Продукцію майстрів народних промислів продавали Київській і Харківській фірмові магазини [18, арк. 31; 23, арк. 73].

На травень 1944 р. у Полтавській, Сумській, Чернігівській та Київській областях діяли 36 артілей. Традиції художньої культури українського народу живили індивідуальні спроби і прагнення окремих майстрів, які своєю чергою збагачували ці традиції новими творчими прийомами. У побут поверталися художньо оформлені речі найширшого вжитку – посуд, килими, шпалери, завіси, гардини, рушники, скатерки, сорочки, блузи, кожухи, а також зошити, блокноти, канцтовари, дитячі іграшки. У масовому виробництві меблів також широко застосовувалося народне мистецтво, зокрема різьбарство [11].

Паралельно здійснювалася політико-виховна та культурно-масова робота, «завдячуючи якій» у 1946 р. майстри косівської артілі «Гоцульщина» вийшли з ініціативою виготовити для Кремля меблі і вже на наступний рік відправили до столиці гарнітур із 23 предметів. Матеріальних труднощів із меблями Кремль не мав, тому їх помістили в історичний музей, а майстрів за «почин, старання і високу майстерність у виготовленні художніх творів» було прийнято у Спілку радянських художників України. У 1948 р. вони розпочали чергову рекламну акцію під назвою «Підготовка до Виставки народного мистецтва та художньої промисловості УРСР», яка відбулася у Києві, де багато робіт відображали нові соціалістичні умови радянського побуту [1, с. 8].

Подібні ідеологічні заходи на високому урядовому рівні стосувалися не всіх працівників артілей художніх промислів. Більшість із них не були розрекламовані радянською ідеологічною машиною і добросовісно виконували свої виробничі функції, за що користувалися повагою колег. Люди із «золотими» руками вміли виготовляти чудові речі, вкрай необхідні у повсякденному житті. На весь Ніжин звучало ім'я майстрів – коваля Ярьська і гончара Пархоменка, в Бобровиці – бондарів Малекіна і Василенка, у Новій Басані – шевця Нестерчука [3].

Кооперативна система художніх промислів розширювалася, міцніла і давала прибутки до 1949 р., а потім почала занепадати. Це був час, коли відбудували і пустили в експлуатацію частину підприємств місцевої та легкої промисловості. Артїлі художніх промислів були конкурентами названих підприємств, якщо враховувати, що продукцію артілей становили предмети ручного виробництва, які мали хороший гатунок, були виготовлені за старовинними технологіями, зручні у використанні, прикрашені українськими орнаментами, але не «працювали» на радянську ідеологічну машину та зовсім «не гармонували із радянським побутом і радянською моделлю соціально-культурного споживання».

У 1949 р. за постановою Української промислової кооперації ліквідували міжобласні та обласні організаційні підрозділи [26, арк. 158], потім – Решетилівську школу народних майстрів [25, арк. 27], далі Харківський фірмовий магазин передали Міністерству торгівлі УРСР [27, арк. 82].

У 50-ті рр. йшов процес інтенсивного об'єднання дрібних артілей на новій технологічній основі, що призвело до зміни характеру власності: дрібні колективні підприємства перетворювалися на дер-

жавні укрупнені установи. Радянська командно-адміністративна система остаточно підпорядкувала собі важливу ділянку народного мистецтва, організованого у виробництво зі своєю специфічною системою організаційного функціонування та художньої творчості.

Сумнозвісне завершення історії промислової кооперації чекало всю її систему на початку 60-х рр., коли відповідно до постанови ЦК КП(б) У від 11 жовтня 1960 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1961 р., де формувалися низка принципових положень, які обґрунтували ідеологічний, естетичний, економічний статус традиційного народного мистецтва в нових суспільно-політичних умовах [28, арк. 2–3]. На базі деяких артілей художніх промислів створили фабрики художніх виробів і передали у відомство Управління художніх промислів Міністерства місцевої промисловості при Раді Міністрів УРСР. Іншу частину артілей підпорядкували Художньому фонду УРСР Спілки художників України, міністерствам лісового і сільського господарства, деревообробної промисловості і навіть м'ясо-молочної [13, с. 3].

З одного боку, причиною таких організаційних перетворень стали вимоги промислового виробництва, зростаючі побутові потреби пересічних громадян, а з іншого – масова культура в СРСР та її характерні особливості негативно позначалися на розвитку художніх промислів у республіці, гальмували поступ народно-ужиткового мистецтва, не враховували специфіки народних звичаїв, обмежували можливості широкого застосування ручної праці, авторської креативності виготовлення виробів, переривали наступність народних мистецьких традицій, наступність складних технологій виготовлення предметів народного споживання. Вже у 1968 р. у системі Міністерства лісового господарства при допоміжному виробництві були здійснені перші кроки спроби організації сувенірних майстерень і цехів. Проте асортимент виробів не задовольняв вимоги покупців через їх низьку художню цінність. Довелося повертатися до забутого артільного досвіду. За ініціативи інженера В. Парахіна почалося вивчення місцевих народних традицій художньої обробки деревини, залучення до роботи народних майстрів, самодіяльних художників, вивчення наукової літератури, пошуки на місцях зразків виробів із дерева. Величезне бажання повернути до життя забутий вид народного мистецтва увінчався успіхом, коли на Кременчуцький лісгоспзаг прийшов працювати художник-оформлювач В. Нагнибіда, котрий знав

секрети різби по дереву, традиційні для Полтавщини [9, с. 110].

Підсумовуючи сказане вище, можна дійти висновку, що історія Української ради художньо-промислових організацій Української ради промислової кооперації тривала двадцять п'ять років. У цей час продовжувався процес розвитку народних промислів двома основними напрямками: на індустріальній та артільній основі. Якщо індустріальне виробництво базувалося на масовому і з часом швидко втратило

національні ознаки, то об'єднані радою артільні як осередки народно-ужиткового мистецтва виконували важливі завдання формування та підтримки національного світобачення українців, розвитку народних побутових мистецьких традицій, художніх смаків, естетичного середовища. Незважаючи на труднощі об'єктивного та суб'єктивного характеру, Рада художньо-промислових організацій відіграла важливу роль у справі збереження матеріальних історичних пам'яток та технологій їх виготовлення.

Список літератури:

1. Будзан А.Ф. Художня різба по дереву артіль «Гуцульщина» в Косові / А.Ф. Будзан // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1956. – С. 3–10.
2. Декоративно-ужиткове та образотворче мистецтво: історія, теорія, практика // Вісник Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва. – 1992. – Вип. 3.
3. Деснянська правда. – 1944. – 30 вересня.
4. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України після Великої Вітчизняної війни / В.М. Дудник // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2005. – Вип. 29 – С. 195–203.
5. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України в 1943–1950 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Дудник; Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – 20 с.
6. Дудник В.М. Першочергові кроки у відродженні міст-героїв Києва та Севастополя (1943–1945 рр.) / В.М. Дудник // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 169–177.
7. Михальський Г.І. Народні витоки художньої промисловості Донбасу Г.І. Михальський // Художні промисли: теорія і практика: Збірник наукових праць. – К., 1985. – С. 120–132.
8. Новицька О.Р. Українське народне мистецтво 1920'1980-х рр.: інтерпретація, оцінка, спростування: автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.06 / О.Р. Новицька; Львів. акад. мистец. – Л., 2003. – 20 с.
9. Придатко Т.О. Деякі питання розвитку народних помислів / Т.О. Придатко // Художні промисли: теорія і практика: Збірник наукових праць. – К., 1985. – С. 105–116.
10. Проблемы развития традиций в современных художественных промыслах: Стенограмма Первой всесоюзной выставки произведений мастеров народных художественных промыслов. – М., 1983.
11. Радянська Україна. – 1944. – 31 травня.
12. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.) / О.Р. Тищенко. – К., 1992.
13. Художні промисли: теорія і практика: Збірник наукових праць. – К., 1985.
14. Художні промисли: теорія і практика: Збірник наукових праць. – К., 1986.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 12, 15, 21, 38.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2 зв.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 83.
23. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 73.
24. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 11.
25. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 27.
26. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 158.
27. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 346. – Арк. 82.
28. ЦДАВО України. – Ф. 4676. – Оп. 1. – Спр. 368. – Арк. 2, 3.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ УКРАИНСКОГО СОВЕТА ХУДОЖЕСТВЕННО-ПРОМЫШЛЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПОСЛЕ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье на основе архивных материалов рассматривается история деятельности предприятий промышленной кооперации, которые в период господства советской власти в Украине сумели сохранить традиции народно-прикладного искусства в бытовой культуре украинцев, работая на условиях хозяйственного хозрасчета и кооперирования производства и сбыта собственной продукции. Важным аспектом исследования стали социально-политические условия деятельности украинских кооперативов и артелей, которые решали проблемы обеспечения населения предметами первой необходимости, помогая рядовым гражданам выжить в условиях послевоенной разрухи. Основным выводом статьи заключается в констатации факта о формировании и поддержке национального мировоззрения украинцев небольшими кооперативными объединениями даже в сложных условиях господства тоталитарного режима.

Ключевые слова: Вторая мировая война, восстановление, промышленная кооперация, художественные промыслы, народно-прикладное искусство.

ACTIVITY OF ENTERPRISES OF THE UKRAINIAN COUNCIL OF ARTISTIC-INDUSTRIAL ORGANIZATIONS AFTER THE NAZI OCCUPATION

In the article the history of enterprises of the crafts cooperation is researched on the basis of archival materials. These enterprises managed to preserve the traditions of national applied art in the everyday life culture of Ukrainians during the rule of Soviet power in Ukraine, working under the economic conditions of self-financing and cooperation in producing and marketing of their products. An important aspect of the study is the state of social and political conditions defining the activity of Ukrainian cooperatives and collectives to provide population's basic needs, helping ordinary people to survive in the postwar chaos. The main conclusion of the article is the ascertaining that the formation and support of the national Weltanschauung of the Ukrainians was provided by small cooperative associations even under the difficult conditions of totalitarian regime.

Key words: Second World War, recovery, industrial cooperation, arts and crafts, folk arts and crafts.